

יובל

קובץ מחקרים של המרכז לחקר המוסיקה היהודית

כרך ה

ספר אברהם צבי אידלסון

נערך בידי

ישראל אדלר, בתיה באיאר ואליהו שליפר

בשיתוף עם לאה שלם

ירושלים תשמ"ו

הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית

כל הזכויות שמורות
להוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס
האוניברסיטה העברית
ירושלים תשמ"ו

מלביה"ד: דורון נרקיס
סדר צילום: אסטרונו
נדפס בישראל
ISSN 0084-439X

יובל

קובץ מחקרים של המרכז לחקר המוסיקה היהודית

כרך ה

ספר אברהם צבי אידלסון

האוניברסיטה העברית בירושלים
פקולטה למדעי הרוח
בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי
מרכז לחקר המוסיקה היהודית

הועד המנהל

עזרא פליישר, יו"ר
ישראל אדלר; מלאכי בית-אריה; משה בראשר;
משה ברש; דליה כהן; שלמה מורג
מנהל המרכז: ישראל אדלר

פרסום זה נמנה עם המפעלים של המרכז שבוצעו בסיועם של משרד החינוך והתרכות, האגף לתרכות ואמנות; קרן לזכרו של א"צ אידלסון, הוקמה ע"י בנותיו; קרן לזכר אסתר גרונוולד; קרן לזכרו של נח גרינברג, הוקמה מעזבון יעקב פרלוב; קרן לזכרו של נחמיה וינבר, הוקמה בסיועם של נ' גולדמן, י' גרוס ואחרים; קרן פאני ומקס טארג למחקרים ופרסומים; קבוצת שוחרי האוניברסיטה העברית באיטליה שהוקמה ע"י ד"ר אסטורה מאיר ז"ל, מילאנו; קרן יהודי מנוחין, הוקמה ע"י שוחרי האוניברסיטה העברית בבגיה; קרן לזכרו של הרב מילטון פייסט; קרן ע"ש משפחת פינטו; קרן ע"ש אליקום צונזער; קרן לזכר שלמה צ'ובסקי למוסיקה ליטורגית יהודית; קרן ה־ Cantors Assembly למחקרים ופרסומים; קרן לזכרו של אלן רוז; מענק מעזבון לסלי רוז למחקרים ופרסומים.

מועצת המערכת וועדת חסות

חנוך אבנארי, תל אביב / שמואל ה. אדלר, רוצ'סטר
בן-ציון אורגד, תל אביב / יהודית ק. איזונשטיין, פילדלפיה
שלום אלטמן, פילדלפיה / שמחה ארום, פריס
אבנר כהט, תל אביב / משה גורלי, חיפה
עדית גרזון-קיוי, ירושלים / טוני גרינברג, ניו יורק
שלמה הופמן, תל אביב / אנדרי היידו, ירושלים
יהואש הירשברג, ירושלים / אירן הסקס, ניו יורק
דון הרן, ירושלים / אביגדור הרצוג, ירושלים
מקס וולברג, פילדלפיה / הוגו וייסגל, ניו יורק
אלברט וייסר ז"ל, פלשינג, ניו יורק / אריק ורנר, ניו יורק
מיכל זמורה-כהן, ירושלים / מקס טארג, שיקגו
צפורה יוכסברגר, ניו יורק / אירמה ס. כהן, לוס-אנג'לס
אתל ס. כהן, ניו יורק / ברוך י. כהן, לוס-אנג'לס
דליה כהן, ירושלים / יהודית כהן, תל אביב
ישראל י. כץ, ניו יורק / רות כץ, ירושלים
יוסף מלובאני, ניו יורק / אברהם סולטס ז"ל, פורט לי, ניו ג'רסי
יוהנה ספקטור, ניו יורק / ולוול פסטרנק, ניו יורק
רוג'ר קאמין, ירושלים / מורטון קולא, מיניאפוליס
סאם רחנבאום, ניו יורק / אמנון שילוח, ירושלים
הרצל שמואלי, תל אביב / אורי שרביט, ירושלים

דוד הלפרין

- 356 המוסיקה ב"צוואת איוב"
רות כץ
- 365 דיגום ומגבלות "הנכון": המתודולוגיה המשתמעת מתוך "האוצר"
של אידלסון
קיי קאופמן-שלמי
- 372 צורות ליטורגיות יהודיות בליטורגיה הפלשית? מחקר משווה
אריק ורנר
- 405 ייצוג מיספרי לוואריאנטים של לחני מסורות שבעל-פה
- 420 סיכומים באנגלית של החלק העברי

החלק הלועזי

11	פתח דברים
	I ביוגרפיה וביבליוגרפיה
	אליהו שליפר
15	הקדמה לרשימות האוטוביוגרפיות של אידלסון
	א"צ אידלסון
18	חיי
	בתיא באיאר
	הכרוז של אידלסון וש"ז ריבלין על הקמת "מכון שירת ישראל"
24	בירושלים ב-1910
29	מכון שירת ישראל בירושלים
	א. אירמה כהן
	אידלסון: מייסד ובונה מדע המוסיקה היהודית, יוצר בתחום
36	השיר היהודי
	עדית גרזון-קיוי
46	א"צ אידלסון: חלוץ האתנומוסיקולוגיה היהודית
	אליהו שליפר
53	פרסומיו המדעיים והספרותיים של אידלסון: ביבליוגרפיה מוערת
	II בעקבות אידלסון
	חנוך אבנארי
	התמדה וטרנספורמציה של נעימת סליחה ספרדית
181	בתנאי סביבה משתנים
	פיליפ ו. בוהלמן
	ארכיון המרכז העולמי למוסיקה עברית בארץ ישראל, 1936-1940,
238	בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים
	דום ז'ן קליר
265	המקום המסורתי של המליסמה בקנטילציה
	דליה כהן
292	ביצוע הריגודה: גילום מוסיקלי של דיבור מרוגש
	ריינהרד פלנדר
	היבטים חדשים של הקשר בין טעמי אמ"ת וקריאת תהלים אצל עדות
318	המזרח בישראל

תוכן העניינים

החלק העברי

יא	פתח דברים
	I ביוגרפיה וביבליוגרפיה
	אליהו שליפר
יד	הרשימות האוטוביוגרפיות של אידלסון
	א"צ אידלסון
יז	חיי
	כתיה באיר
	הכרוז של אידלסון וש"ז ריבלין על הקמת "מכון שירת ישראל"
כא	בירושלים בתר"ע (1910)
כו	מכון שירת ישראל בירושלים
	שלמה הופמן
לא	המוסיקה של אברהם צבי אידלסון: ביבליוגרפיה
	II בעקבות אידלסון
	ישראל אדלר
	שלושה טקסים מוסיקליים להושענא רבה בקהילת קסאלי
נא	מונפראטו (1732, 1733, 1735)
	אבנר בהט
קלח	ההללות בדיואן יהודי תימן
	שלמה מורג
קס	אברהם צבי אידלסון ומחקר מבטאיה של העברית
	יהודה רצהבי
קסט	שירי קציד תימניים
	אורי שרביט
קצב	המוסיקה ותפקודה בשירת הקציד "אבדא ברבי די כלק"
רלה	סיכומים של החלק הלועזי

פתח דברים

כרך זה מוקדש לזכרו של אברהם צבי אידלסון (1882-1938), "אבי חקר המוסיקה היהודית". הכרך היה אמור לצאת לאור בשנת המאה להולדתו, אך לצערנו נתאחרה ההפקה. באותה שנה, 1982, הוקדשו לאידלסון שני מיפגשי חוקרים, האחד בירושלים והאחד בניו-יורק. בעת המיפגש בירושלים התקיים גם טקס של קריאת רחוב על שמו בשכונה החדשה רמות אלון.

הכרך מכיל ארבעה עשר מאמרי מחקר, חמישה בעברית ותשעה בלועזית. כמקובל, מתקשרים המאמרים עם נושאי התעניינותו המחקרית של מי שהכרך מוקדש לו. את חטיבת המחקרים מקדימה חטיבת כתובים העומדת בעיקרה בסימן התייעוד. הובאו כאן: שני המאמרים האוטוביוגרפיים של אידלסון, העברי והאנגלי (עם מברואות שהוספנו לשניהם); הכרוז שלו על הקמת "מכון שירת ישראל" בירושלים בשנת 1910 (שתרגומו, וההקדמה שהוספנו, מובאים גם בחלק הלוועזי של הקובץ); מסתזיכרון אישית של מי שעבדה במחיצתו בארצות הברית; הערכה כללית של מפעלו המדעי; ביבליוגרפיה של כתביו, מוערת בהרחבה; וביבליוגרפיה מוערת של חיבורי המוסיקה שלו.

*

ככל שניטיב לדעת את מהלך חייו של אידלסון, כן ניטיב להבין את פועלו. מהלך חייו זה נחלק במובהק לשלושה פרקים.¹

הפרק הראשון, משנת 1882 עד 1907, הוא פרק אירופה. אברהם צבי נולד באחד-עשר ביוני ביישוב הקטן פליקסבורג בלטביה, שם שימש אביו עזריאל כשוחט-המחוז ובעל-תפילה.² בילדותו עברה המשפחה לעיר הסמוכה ליבאו, שם נתחנך בעיקר בלימודי חדר. מגיל שחיים-עשרה (ושמא שלוש-עשרה?) ועד שבע-עשרה למד בכמה ישיבות בליטא. בשוכו לליבאו החל בלימודי חזנות ותורת המוסיקה אצל החזן א.מ. רבינוביץ. בשנים 1899 עד 1902 הרבה לנדוד: שהה חודשים אחדים בקניגסברג;³ נסע ללונדון, בתקווה ללמוד ב"ג'וז קולג"; שב לליבאו; שהה בברלין, שם למד לימודי מוסיקה בקונסרבטוריון "שטרן"

1 הסקירה הביוגרפית היא נוסח מורחב של זו שהובאה בהקדמה של פרסום קודם: קטלוג של ארכיון א.צ. אידלסון בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (בעריכת ישראל אדלר ויהודית כהן), ירושלים 1976 (יובל, סדרת מונוגרפיות, ד). בפרטים אחדים נעשו תיקונים או נוספו הבהרות. ביוגרפיה מבוררת-כהלכה של אידלסון טרם קיימת, והיא משימה מחקרית לעצמה.

2 בתעודת הלידה צוין בטעות האחד ביולי, והוא נותר כך בתעודות שהופקו לאחר מכן. ראה באוטוביוגרפיה "חיי" המתפרסמת בכרך הנוכחי.

3 בקניגסברג אמנם ביקר אידלסון אצל אדוארד בירנבאום, אולם קשר של ממש לא נוצר ביניהם. ראה באוטוביוגרפיה "חיי" ובהקדמה שם.

(כנראה בשנת 1901); שימש זמן קצר כחזן באוגסבורג; משם עבר ללייפציג, בה שימש כחזן וגם למד בקונסרבטוריון. בלייפציג נשא לאשה את צילה, בתו של החזן הלל שניידר.⁴ לאחר מכן שימש כחזן ברגנסבורג (מיולי 1903 עד יולי 1905). מכאן יצא לשמש כחזן ביוהנסבורג שבדרום אפריקה, שם שהה למשך כשנה עד לעלייתו לארץ ישראל.

המורשה המוסיקלית (וללא ספק גם המנטלית) של אידלסון היא זו של יהדות ליטא. בתחילת נדודיו כחזן צעיר הוא מתוודע אל מסורת צפון אשכנז. באוגסבורג וברגנסבורג הוא מתוודע למסורת דרום אשכנז. ביוהנסבורג, שקהילתה מיוסדת על יוצאי ליטא, נזדקק שוב למורשתה. ההכשרה העיונית נרכשה במקביל לעבודתו כחזן. עוד בליבאו פתח לו החזן רבינוביץ פתחים להבנת החזנות וגם להבנת המוסיקה האמנותית האירופית. בקונסרבטוריונים בברלין ובלייפציג רכש ידע נוסף, ככל שנתאפשר הדבר בתנאי-הדחק אשר בהם חי. אין הוא מספר על לימודים פורמאליים נוספים כלשהם אחרי סיום שהותו בלייפציג בשנת 1902. מכאן ואילך לימד את עצמו.

פרק-החיים השני, שנפתח בשנת 1907 והסתיים בשנת 1921, הוא פרק ארץ ישראל, או מוטב לומר פרק ירושלים.⁵ פעילותו כאן הופסקה רק פעמיים: בחורף 1913/14 ביקר בווינה לפי הזמנת האקדמיה למדעים שם; ובעת מלחמת העולם שרת בצבא התורכי, בעיקר כמנצח על תזמורת צבאית. תקופת ירושלים היא התקופה המכריעה בחייו וביצירתו. בירושלים נתגלה לו המיגוון האמיתי של מסורות המוסיקה של עם ישראל, בתוך קיבוץ הגלויות הכמעט-שלם אשר היה כבר אז בעיר. בד בבד נתגלה לו גם המיגוון של שאר עממי המזרח הקרוב, המוסלמים והנוצריים. הוא מגלה, אוגר, קולט, והוגה. והוא מתחיל ביצירתו המדעית, המתמקדת עד-מהרה בעיצובו של המפעל המונומנטלי "אוצר נגינות ישראל". פרנסתו באה לו מעבודה כחזן, כמורה בבתי-ספר ובבתי מדרש למורים, וממתן שיעורים פרטיים. הוא פעיל גם בחיי התרבות של היישוב, עוסק בהלחנה ובפרסומם של קבצי שירים, מקים מקהלות, ובשנת 1910 אף מנסה לכוון מוסד לחקר המוסיקה היהודית ולטיפוחה ("מכון שירת ישראל"). אי-אז באותה תקופה החל גם בחיבורה של אופרה, היא "יפתח" — האופרה הראשונה שחברה בארץ.⁶ למשך זמן מה הוא נותן לשמו צורה עברית: א. צב"י, או לחלופין בני-יהודה.⁷

4 לזוג נולדו ארבעה ילדים — הבנות שושנה, ישכה ודינה, והבן אליהו שנפטר בילדותו.
5 התאריך המדויק של הגיעו ארצה עדיין צריך בירור. אידלסון עצמו נהג לציין רק את השנה, תרס"ז (כלומר 20.9.1906 עד 8.9.1907). בארכיון מצוי "פספורט" בן דף אחד (למעשה, תעודת-מסע), מטעם ממשלת מצרים, שהונפק לאידלסון בפורט סעיד ב-10 במאי 1907 [mus.7 [677a]]. נאמר שם כי בעל התעודה מתגורר בירושלים, וכי התעודה הונפקה לצורך נסיעה לאירופה. בתעודה נכללים גם אשתו צילה, בתו שושנה ובנו אליהו. טרם מצאנו כל עדות לכך שאידלסון אכן נסע מארץ ישראל לאירופה באותה עת. האניות שהפליגו מדרום אפריקה לים התיכון היו עוברות בפורט סעיד. אניות שיצאו מפורט סעיד לאירופה, היו לעתים קרובות עושות עגינת ביניים ביפו. תיאור חי של מסע באניה מפורט סעיד ליפו מצוי בתוך הסיפור "לחיים חדשים" (ראה מס' 13 בכיילוגרפיה של כתבי אידלסון, בכרך הנוכחי).

6 פרטים ראה בכיילוגרפיה "המוסיקה של א.צ. אידלסון" המופיעה בכרך הנוכחי, מס' ו.

7 מתוך אי-ידיעה נגרם בכך כווננו לא פעם ריבוי אישים שאינם אלא איש אחד. כך מציינו בפרסומים חרף-מוסיקולוגיים העוסקים בירושלים של תחילת המאה, וגם, למרבה הצער, בשירונים.

בקץ 1921 עזב אידלסון את ירושלים ואת הארץ. מן הראוי לנסות ולהסביר מה הניעו לכך. תלאת המלחמה הביאו על היישוב היהודי (הן הישן והן החדש) דלדול אוכלוסין, מצוקה חמרית גדולה, ואווירת שכרון כללית. ההתאוששות אירעה רק בהדרגה.⁸ מאז בואו לארץ היה אידלסון אמנם שקוע בחווית התגלית והצמיחה האינטלקטואלית, ובחווית תרומתה הוא "לבנין היישוב"; אך בד בבד גם הלך ונשחק, ואף בריאותו התרופפה, בעיקר מחמת הקדחת. כרבים אחרים לא מצא גם הוא את הכוח להמתין עד שירווח. ממילא נראה שהניח כי גם לכשירווח, לא יתאפשר לו קיום כמי שעיקר עבודתו במחקר. קיום כזה תבע לא רק תנאים חמריים-אישיים מתאימים, אלא גם תנאים סביבתיים. כל זאת לא יכלה הארץ לספק לו.

הפרק השלישי והאחרון בחייו הוא פרק ארצות הברית. אידלסון עזב את ארץ ישראל כנראה בקץ 1921. תחילה הוא פונה לגרמניה. למעלה משנה הוא שוהה בכרלין, שם מטפל הוא בענייני הוצאה לאור של ה"אוצר" ושל השירונים שערך בירושלים, ואף מוצא מו"ל לאופרה שלו. בחורף 1922/23 הוא יוצא לארצות הברית, ומקיים מסע הרצאות ברחבי המדינה הנמשך כשנה. ה"היברו יוניון קולג'" בסניסיני מזמינו כדי לקטלג את אוסף בירנבאום של מוסיקה יהודית. בשנת 1924, מעט לאחר הגיעו לסניסיני, הוא מתמנה כ"פרופסור לליטורגיה ולמוסיקה יהודית" באותו מוסד. אפשר לומר כי בשנת 1922 מתחילה אצל אידלסון תקופת ההגשמה, התקופה אשר בה הוא קוצר את פרי עמלו. הוא משלים את הפקת ה"אוצר" בכרכים המוקדשים למסורות אשכנז, מרבה בפרסום של מאמרים וגם של חומר הוראה המתבקש ממשרתו, ומתווה ספר מסכם ורחב-יריעה בעברית ("תולדות הנגינה העברית", אשר רק כרכו הראשון יצא לאור). שמו הולך לפניו בארצות הברית ובאירופה, גם בקרב ציבור המוסיקולוגים. בשנת 1929 יוצא לאור ספרו האנגלי *Jewish Music in Its Historical Development*, ההופך ל"חני"ך בתחומו.

כל שבועדי חלם להמשיך ולהגשים נקטע ביד הגורל. בשנת 1930 החלה הדרדרות בבריאותו, שהתבטאה בעיקר בשיתוקי הגוף ובפגיעות בכורש הדיבור. בשנת 1934 איפשר לו המוסד לפרוש לגימלאות. מספטמבר 1935 עד ספטמבר 1937 שהה במיאמי שבפלורידה, משם נסע (או מוטב לאמר הובל) ליוהנסבורג שבדרום אפריקה, להתגורר במחיצת בני משפחתו (שלוש בנותיו, ואחיו ירמיהו). רעייתו צילה סעדה אותו בחוליו. בארבעה-עשר באוגוסט 1938 נפטר, והוא בן חמשים ושש שנים.

*

כתר של אב-למקצוע קושרים רק למי שמעמיד בנין-אב. ואכן זאת משמעות פעלו של אידלסון. בנין-האב אשר אותו העמיד, משמש גם כיום, אחרי יותר משני דורות, בפרטים חלו תיקונים והוספות. שטחים הורחבו, ואי-אלו דגשים הוסטו. בכמה סוגיות אשר לגביהן הציע הוא תשובות נוספות כיטחון, ניצבים כיום סימני שאלה. אולם כל אלה הם תוצאותיו של תהליך טבעי; ותהליך זה מתרחש עדיין בתוככי אותו בנין.

8 מימשל צבאי בריטי הוחל בהדרגה, אזור אחר אזור, במהלך המלחמה. בשנת 1920 הוא הפך למימשל אזרחי. המנדט הוכרז בשנת 1922.